

Henryk Gmiterek

Problemy czasów wczesnonowożytnych w polskich badaniach nad dziejami Czech i relacji polsko-czeskich

---

Historia Slavorum Occidentis 1(1), 85-98

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

HENRYK GMITEREK

PROBLEMY CZASÓW WCZESNONOWOŻYTNYCH W POLSKICH BADANIACH NAD DZIEJAMI CZECH I RELACJI POLSKO-CZESKICH

Epoka wczesnonowożytna w dziejach relacji polsko-czeskich nie stanowi okresu zwartego, poddającego się ukierunkowanym badaniom, jak to jest możliwe w przypadku wielu innych założeń badań dwustronnych. Wynika to przede wszystkim z rozwoju sytuacji wewnętrznej w samych Czechach, stopniowej utraty przez stany czeskie wpływu na kierunki rozwoju państwa zarówno w sferze politycznej, jak gospodarczej, społecznej czy religijnej. Klęska Czechów pod Białą Górą i nowe „porządki ziemskie” z lat 1627 (dla Czech) i 1628 (dla Moraw) przekształcały Królestwo Czeskie w dziedzictwo Habsburgów, ze wszystkimi tego konsekwencjami. Oznaczało to w istocie utratę przez Czechy samodzielności państwowej, a w kolejnych dekadach polityka Habsburgów prowadziła do szerokiego wypierania czeszczyzny z życia publicznego. Germanizacji ulegały znaczne zastępy społeczeństwa czeskiego i nawet język czeski tracił stopniowo na znaczeniu, wypierany przez preferowany przez władze w Wiedniu język niemiecki.

Wszystko to musiało znaleźć swoje odbicie również w późniejszej polskiej historiografii, która zasadniczo traktować będzie historię Czech – zwłaszcza po Białej Górze – jako część historii monarchii habsburskiej, a zachodzące tu procesy stanowić będą jedynie fragment odzwierciedlający ogólniejszą politykę Wiednia. Jedyna właściwie synteza dziejów Czech pióra polskiego badacza Romana Hecka czasom wczesnonowożytnym (XVI–XVIII w., lata 1505–1781) poświęca niespełna 30 stron, samym zaś stosunkom politycznym w Czechach po Białej Górze zaledwie 3 strony, i tak w większości wypełnione problematyką odnoszącą się do całej monarchii. Stąd zapewne dotychczasowe polskie

zainteresowania dziejami Czech, a także stosunków polsko-czeskich w stuleciach XVI–XVIII cechują się dużą fragmentarycznością i wycinkowością, pozbawione są tym samym cech systematycznej penetracji badawczej. Dobór problematyki badawczej okazuje się często – zwłaszcza w konfrontacji z innymi epokami – dość przypadkowy, w rezultacie brak dotąd spójnej syntezy obejmującej całokształt relacji między tymi dwoma narodami w interesującym nas okresie¹. Zadziwia wręcz, jak mało wiemy o naszych sąsiadach. Stan ten dziwi, tym bardziej że dokładniejsze przyjrzenie się zarówno procesom rozwojowym wewnątrznarodowym, jak i wzajemnym relacjom z pewnością ułatwiłoby zrozumienie wielu skomplikowanych zjawisk społecznych, politycznych, gospodarczych i kulturalnych zachodzących na obszarze zwanym Europą Środkową. Pozwoliłoby gruntowniej określić, czy region ten był tylko strefą geograficzną na europejskim kontynencie, czy też wytworzył własny krąg kulturowy, cywilizacyjny, wyróżniający się na tle europejskim swoimi specyficznymi cechami.

Nad tym relatywnie niskim stopniem zainteresowania badaczy polskich interesującą nas problematyką zaciążył w moim przekonaniu właśnie fakt stopniowej zatraty przez Czechy w XVI–XVIII w. samodzielnego bytu państwowego. Czechy już przez współczesnych najczęściej postrzegane były jako część składowa monarchii habsburskiej, choć – przynajmniej do Białej Góry – zachowywały one znaczny zakres samodzielności państwowej (sejm, kancelaria czeska, uprawnienia urzędników czeskich). Oznaczało to w konsekwencji niedocenianie podmiotowej roli czeskiego etnosu w całokształcie procesu historycznego, pojawiał się zaś on raczej na marginesie ogólniejszych badań poświęconych Habsburgom i ich roli w Europie tego czasu.

By móc wskazać na problemy oczekujące na dogłębniejsze przebadanie, nie sposób nie dokonać zwięzłego chociażby przeglądu polskiego piśmiennictwa odnoszącego się do interesującej nas epoki. Zacząć wypada od syntez. Nie ma ich wiele. Przystarzałym już, choć ciągle najpełniejszym, opracowaniem dziejów Czech (i Słowacji), jakie wyszło spod pióra historyków polskich, jest *Historia Czechosłowacji* R. Hecka i M. Orzechowskiego (Wrocław 1969). R. Heck, przedwcześnie zmarły świetny znawca dziejów Czech późnego średniowiecza i początku czasów nowożytnych, epoce XVI–XVIII w. poświęcił – jak wspomniałem – około 30 stron (razem ze Słowacją – stron 50, co stanowi

---

¹ Po stronie czesko-słowackiej próbę takiej syntezy stanowi tom *Češi a Poláci v minulosti*, t. I, red. J. Macůrek, Praha 1964.

około 1/8 całego tomu). Koncentrował się przy tym na sprawach najważniejszych z wewnętrznych dziejów Czech, zwłaszcza zaś śledził narastanie konfliktu między monarchią a stanami po objęciu władzy przez Habsburgów, którego punktem kulminacyjnym był wybuch powstania w 1618 r. Nie szczędził uwagi problematyce społeczno-gospodarczej, kulturalnej, reformacji i kontrreformacji. *Historia* Hecka i Orzechowskiego, choć z pewnością niedoskonała, zastąpiła dawniejsze przekłady z j. czeskiego (V. Tomek, K. Krofta, V. Husa) oraz przestarzałe prace polskie (J. Gajsler, *Rys dziejów czeskich*, t. I-III, Warszawa 1888-1892; J. Hanusz, *Od Przemysła do Masaryka*, Kraków 1928).

Inny charakter miała publikacja *Polska-Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa* (Katowice-Wrocław 1947), w której partię dotyczącą XVI-XVIII w. opracował T. Lehr-Spławiński. Nieco luźnych uwag poświęcił on historii politycznej obydwu państw i punktom stycznym (zwrócił uwagę zwłaszcza na pierwsze wolne elekcje), ujmując całe zagadnienie w kontekście szerszej rozumiane polityki habsburskiej. Największą jednak uwagę, co zrozumiałe zważywszy na specjalność naukową T. Lehra-Spławińskiego, skupił on na przenikaniu się języków, przypominając przy tej okazji niektóre przykłady kontaktów literackich (piśmiennictwo braci czeskich, twórczość Bartosza Paprockiego, recepcja w Czechach poezji Jana Kochanowskiego czy polonofilstwo Bohuslava Balbina). Całość, choć z pewnością nadal zasługuje na zainteresowanie, daleka jest od wyczerpującego przedstawienia nawet tych wątków, które zostały poruszone, razi także nazbyt słowianofilskim, a przez to dyskusyjnym metodycznym i metodologicznym ujęciem problemu.

Przechodząc do prac bardziej szczegółowych, trzeba zauważyć, że w dziedzinie historii politycznej zainteresowanie historiografii polskiej skupiało się na trzech zasadniczych grupach zagadnień: roli i miejsca Czechów w okresie trzech pierwszych wolnych elekcji, powstania czeskiego 1618 r. i jego kontekstów polskich oraz problematyki odsieczy wiedeńskiej.

W pierwszej z tych dziedzin nadal zachowują wartość stare studia T. Wierzbowskiego² i W. Sobieskiego³, koncentrujące się na osobie Wilhelma z Rożemberka. Pierwszy z autorów scharakteryzował krótko misję Rożemberka w Polsce w czasie pierwszego bezkrólewia, główną jednak uwagę poświę-

---

² T. Wierzbowski, *Dwie kandydatury na polskij priestoł, Wilgielma iz Rozenberga i ercgiercoga Ferdinanda g. 1574/75*, Warszawa 1889.

³ W. Sobieski, *Vilem z Rozmberka a Jan Zamoyski*, [w:] *Z dějin východni Evropy a Slovantsva. Sbornik věnovaný Jaroslavu Bidlovi*, Praha 1928.

cając wysunięciu przez część szlachty jego kandydatury do tronu polskiego po ucieczce Henryka Walezego. Szanse najwyższego dostojnika czeskiego oceniał przy tym dość wysoko. Sobieski zaś pisał o Rożemberku jako przewodzącym legacji habsburskiej na rozmowy w Bytomiu i Będzinie, konstatając zbieżność myślenia politycznego Rożemberka i Zamoyskiego, gdy idzie o ich stosunek do Habsburgów, choć obydwu przyszło działać w zupełnie odrębnych warunkach. Rożemberkowi sporo uwagi poświęcali także inni autorzy piszący o polskich bezkrólewicach⁴, ale raczej na marginesie zasadniczego wykładu. Ostatnio postać tę przypomniał w kilku krótkich studiach H. Gmiterek. Opublikował on m.in. rachunki cesarskiego poselstwa z czasów pierwszego bezkrólewia, które rezydowało w podlubelskim Urzędowie zimą i wiosną 1572/1573 r. Jak wiadomo, na czele tego poselstwa stał Wilhelm z Rożemberka, stąd źródło to, zresztą czeskojęzyczne, ma istotne walory bohemikalne⁵. Wydawca tego przyczynku źródłowego poświęcił też kilka innych publikacji Rożemberkowi i jego zaangażowaniu się wówczas w sprawy polskie. O pobycie Rożemberka w Urzędowie pisał szerzej w artykule *Wilhelm z Rożemberka w Lubelskiem w latach 1572–1573*⁶, wskazując zwłaszcza na krąg szlachty polskiej, z którą dostojnik czeski nawiązał wówczas bliższe kontakty. Zaowocowało to później m.in. wysunięciem kandydatury Wilhelma do korony polskiej. Problematyce pobytu Wilhelma z Rożemberka w Polsce poświęcony był też referat H. Gmiterka przygotowany na konferencję w czeskim Krumlowie w 1992 r., opublikowany następnie w periodyku Uniwersytetu Południowoczeskiego w czeskich Budziejowicach⁷. Problemowi kandydatury Rożemberka do tronu polskiego podczas drugiego bezkrólewia, zwłaszcza w świetle raportów cesarskiego agenta Andrzeja Dudycza, H. Gmiterek poświęcił kolejny swój artykuł⁸. Autor dochodzi tam do wniosku, że szanse Rożemberka uzyskania korony po Jagiellonach w Polsce były znikome, a poparcie dla niego w kręgach polskich ograniczało się do niewielkiej liczby przeważnie różnowierczej

⁴ S. Zakrzewski, *Po ucieczce Henryka*, Kraków 1878; S. Gruszecki, *Walka o władzę w Rzeczypospolitej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów*, Warszawa 1969.

⁵ *Lubelskie zakupy cesarskiego poselstwa z czasów pierwszego bezkrólewia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1995, nr 4, s. 485–489.

⁶ „Rocznik Lubelski” 1989–1990, XXXI/XXXII [druk: 1992], s. 103–110.

⁷ H. Gmiterek, *Adelsresidenzen in polnischen Reisen Wilhelms von Rozenberg*, „Opera Historica” 1993, III, s. 101–112.

⁸ H. Gmiterek, *Andrzej Dudycz a kandydatura Wilhelma z Rożemberka do tronu polskiego (1573–1575)*, „Res Historica” 1999, 7, s. 11–22.

szlachty. Sam Rożemberk jako poddany cesarski, miał przy tym ręce skrepowane, problem był zatem – m.in. dzięki słanym do Wiednia raportom Dudyca – nadmiernie wyolbrzymiony. Warto zwrócić uwagę, że w języku polskim opublikowany też został poświęcony sylwetce Rożemberka jako polityka najpierw artykuł czeskiego historyka J. Pánka, a następnie polski przekład jego monografii *Wilhelm z Rożemberka. Polityk pojednania*⁹.

Ogólniejsze spojrzenie na stanowisko stanów czeskich wobec wydarzeń pierwszych polskich bezkrólewii i aktywnej wówczas polityki habsburskiej zawarł H. Gmiterek w artykule *Czechy wobec starań Habsburgów o koronę polską w drugiej połowie XVI wieku*¹⁰. Autor dochodzi do wniosku, że dalekosiężny interes polityki czeskiej zakładał popieranie aspiracji dynastycznych dworu wiedeńskiego do korony polskiej, gdyż stwarzało to realne nadzieje na wzmocnienie żywiołu słowiańskiego w całokształcie stosunków politycznych monarchii i tym samym pozycji stanów czeskich wobec dworu. Najdobitniejszy swój wyraz znalazło to w czasie pierwszego bezkrólewia w Polsce. Gdy jednak jasne się stało, że kandydatura habsburska nie cieszy się w Polsce powodzeniem, Czesi przestali się czynnie angażować po stronie Wiednia, starali się natomiast hamować swoich monarchów przed krokami prowadzącymi w konsekwencji do zaostrzenia się stosunków polsko-czeskich.

W tym nurcie zainteresowań historiografii polskiej trzeba nadto wspomnieć o źródłowym studium M. Plewczyńskiego poświęconym bitwie byczyńskiej z 1588 r.¹¹ Autor zwrócił tam sporo uwagi na postawę szlachty czeskiej, a zwłaszcza morawskiej w niefortunnie zakończonej wyprawie arcyksięcia Maksymiliana po polską koronę.

Większą uwagę historyków polskich skupiły czasy powstania czeskiego i wojny trzydziestoletniej, poczynając od pionierskiej monografii A. Szelańskiego¹². Z późniejszych prac odnotować należy przede wszystkim studium

---

⁹ J. Panek, *Osobowość Wilhelma z Rożemberka, polityka czeskiego doby Renesansu i kandydata do korony polskiej*, [w:] *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1997, s. 287–296; idem, *Wilhelm z Rożemberka. Polityk pojednania*, przekład E. Baron, Opole 2007.

¹⁰ „Annales UMCS, Sec. F” 1995, L [druk: 1997], s. 91–101. W wersji ukraińskiej: *Czechia i borotba Gabsburgiv za polskij priestol u XVI. st.*, „Problemy Slovianoznavstva” 1996, 48 [druk: 1997], s. 12–21.

¹¹ M. Plewczyński, *Bitwa pod Byczyną*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1971, XVII, cz. 1.

¹² A. Szelański, *Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego*, Lwów 1904.

W. Czaplińskiego, poświęcające wiele uwagi taktyce stanów czeskich i odpowiedzi na zabiegi stamtąd idące ze strony polskiej¹³. Na uwagę zasługuje też studium Z. Grota¹⁴, choć z tezami autora nie zawsze można się zgodzić. Spore osiągnięcia na tym polu odnotowała historiografia polska w ostatnich latach. Przed paru laty ukazała się ważna monografia Radosława Lolo poświęcona analizie stanowisk i opinii szlachty polskiej wobec wojny trzydziestoletniej w latach 1618–1635, gdzie siłą rzeczy autor sporo uwagi poświęca również sprawom czeskim. Wśród wielu jego tez potwierdzenie i uzasadnienie znalazła i ta, iż Zygmunt III i jego otoczenie niemal od początku potraktowali wystąpienie Czechów jako bunt przeciw legalnej władzy, tak też odbierało wypadki z lat 1618–1620 wielu regalistycznie nastawionych senatorów, choć nie brakowało i opinii opozycyjnych wobec takiego stanowiska króla¹⁵. W tym nurcie pomieścić należy też dwa ważne opracowania W. Biernackiego. Pierwsze z nich, poświęcone pierwszej fazie wojny trzydziestoletniej, stanowi pierwszą tak dokładną, zwłaszcza gdy chodzi o aspekty militarne, monografię powstania czeskiego przygotowaną przez polskiego autora. Druga z tych prac poświęcona została samej batalii na Białej Górze w 1620 r.¹⁶

Postawie społeczeństwa Czech, Moraw i Słowacji wobec odsieczy wiedeńskiej poświęcił swój referat H. Gmiterek¹⁷. Autor weryfikuje w nim spotykane niekiedy w literaturze popularnej twierdzenia o triumfalnym pochodzie wojsk polskich przez tereny zamieszkałe przez narody słowiańskie, stwierdzając, że odnotowywane w źródłach przejawy manifestacji na cześć polskiego króla były inspirowane przez różne ośrodki, nie wyłączając dworu wiedeńskiego.

Wielkie możliwości badawcze stoją ciągle przed historykami stosunków społeczno-gospodarczych. Nie chodzi tu tylko o badania komparatywne społeczeństw Polski, Czech i Słowacji, organizacji ich codziennego życia, w tym również stosunków gospodarczych, ale ciągle niewiele wiemy choćby o skali, zasięgu i asortymencie wzajemnej wymiany handlowej. Z dotychczasowych

---

¹³ W. Czapliński, *Śląsk a Polska w pierwszych latach wojny trzydziestoletniej (1618–1620)*, „Sobótka” 1947, II, s. 141–182.

¹⁴ Z. Grot, *Ferdynand Kudelka i jego badania nad rolą lisowczyków w bitwie pod Białą Górą*, „Życie i Myśl” 1951, nr 11–12.

¹⁵ R. Lolo, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej. Opinie i stanowiska szlachty polskiej (1618–1635)*, Pułtusk 2004.

¹⁶ W. Biernacki, *Wojna trzydziestoletnia (1). Powstanie czeskie i wojna o Palatynat 1618–1623*, Zabrze 2008; idem, *Biała Góra 1628*, 2006.

¹⁷ Opublikowany w tomie *Wiktoria wiedeńska i stosunki polsko-austriackie 1683–1983*, red. W. Śladkowski, A.A. Witusik, Lublin 1983 s. 103–112.

publikacji z tego zakresu wymienić należy artykuł S. Szczotki poświęcony związkom agrarnym Polski z Opawszczyzną i Morawami¹⁸. Podobnej problematyki dotyczy studium A. Turka¹⁹. Autor sygnalizuje w nim mało rozpoznaną kwestię migracji na ziemię Korony Czeskiej zarówno szlachty polskiej, jak duchowieństwa, mieszczan i w mniejszym stopniu chłopów.

Problematyce wsi czeskiej z pewnymi odniesieniami również do stosunków polskich nieco uwagi poświęcił M. Frančić. Na łamach VII i VIII rocznika „Sobótka” z lat 1952–1953 opublikował studium *Walka klasowa chłopów czeskich w XVII w.*, w rok później zaś na łamach „Przeglądu Zachodniego” przedstawił *Genezę tereziańskich i józefińskich reform agrarnych w Czechach w XVIII w.* Prace te, wobec postępu czeskich badań nad zagadnieniami tzw. wtórnego poddaństwa, dziś są już dalece niewystarczające i przestarzałe.

Interesujące porównawcze studium o rozwoju stosunków agrarnych w Czechach i w Polsce w XVI i na początku XVII stulecia opublikował w języku czeskim L. Žytkowicz²⁰. Autor wskazał na różnice w organizacji produkcji rolnej, jakie istniały przez kilka dziesięcioleci XVI w., analizując następnie genezę upodobniania się stosunków w Czechach do panujących od dawna w Polsce.

Do zagadnień szczególnie wdzięcznych w stosunkach polsko-czeskich należą szeroko rozumiane kontakty kulturalne, kultywowane z różnym natężeniem niezależnie od doraźnego stanu stosunków politycznych. Mam tu na uwadze wpływy językowe i literackie (które w niniejszym referacie pomijam²¹), kontakty szkolne i oświatowo-wychowawcze, obieg książki, wzajemne infiltracje kierunków i nurtów artystycznych, wreszcie sferę życia religijnego związaną w pierwszym rzędzie z oddziaływaniami reformacji i kontrreformacji.

Wśród syntetycznych ujęć polsko-czeskich stosunków kulturalnych więcej nieco uwagi interesującej nas epoce poświęcił przed czterdziestu laty w wartościowym artykule T. Ulewicz²². Wskazując na „dalekie od opracowania zadowalającego, niekontrowersyjnego” rezultaty dotychczasowych badań

¹⁸ S. Szczotka, *Z dziejów stosunków polsko-morawskich*, „Gronie” 1939, z. 1 s. 27–41.

¹⁹ A. Turek, *Przybysze z Polski w Opawskim, Karniowskim i morawskich enklawach w XVI i XVII w.*, „Sobótka” 1951, VI, s. 232–244.

²⁰ L. Žytkowicz, *Rozvoj zemědělství v českých zemích a v Polsku v 16. a na počátku 17. století*, „Československý časopis historický” 1966, XIV, s. 589–607.

²¹ Por. M. Basaj, *Polskie badania nad językiem czeskim*, [w:] *Česká polonistika a polská bohemistika*, Praha 1995 s. 307–315; Z. Niedziela, *Polskie badania nad literaturą czeską*, [w:] *ibidem*, s. 317–323.

²² T. Ulewicz, *O związkach kulturalnych i literackich polsko-czeskich w dobie humanizmu i Renesansu*, „Ruch Literacki” 1968, IX, z. 4, s. 197–204.

ten zasłużony dla problematyki słowianoznawczej autor zestawiał bogaty katalog problemów badawczych, postulując zarazem rozpatrywanie zagadnień kulturalnych w ścisłym związku z warunkami społecznymi, ustrojowymi czy gospodarczymi. W tym kierunku poszedł w swej próbie syntezy H. Gmiterek²³. Po scharakteryzowaniu podłoża, na jakim stosunki kulturalne polsko-czeskie mogły się rozwijać, autor omówił związki na niwie kościelnej (reformacja i kontrreformacja), szeroko pojmowane wpływy wzajemne w dziedzinie piśmiennictwa, kontakty szkolne, związki w zakresie drukarstwa i obiegu książki. Praca stanowi z jednej strony podsumowanie dotychczasowych wycinkowych badań polskich i czeskich, z drugiej przynosi wiele nieznanych dotąd szczegółów wydobytych z zasobów źródłowych polskich i czeskich. Publikacja ta, uzupełniona zamieszczoną na końcu obszerną bibliografią, zwalnia – jak sądzę – od szczegółowego omawiania wcześniejszej literatury. Zwrócę jedynie uwagę na najważniejsze osiągnięcia polskiej historiografii w badaniach nad problematyką kultury.

Z zakresu kontaktów szkolnych dużą wartość zachowuje artykuł H. Barycza o polskich związkach z Uniwersytetem w Pradze²⁴. Choć interesujące nas tu stulecia potraktowane zostały – ze względu na braki źródłowe – dość pobieżnie, to jednak praca przynosi wiele cennych informacji o polskiej obecności na praskiej wszechnicy. Do zasług Czechów dla szkolnictwa w Polsce nawiązuje włoskojęzyczny artykuł S. Kota poświęcony jezuitce Baltazarowi Houstounskiemu, jednemu z twórców kolegów jezuickich w Braniewie, Pułtusk i Akademii w Wilnie²⁵.

Z dziedziny szeroko rozumianych kontaktów naukowych czy paranaukowych wskazać należy na cenne studium R. Bugaja o Michale Sędziwoju²⁶. Ten głośny polski alchemista spędził, jak wiadomo, wiele lat swojego życia w Czechach, nawiązując tu liczne kontakty, które umożliwiały mu kontynuowanie prac, zapewniały ich materialne podstawy i możliwości wszechstronnych konsultacji. Wszystko to w pracy R. Bugaja znalazło właściwe i kompetentne odzwierciedlenie. Dużą wartość dla historyków kultury ma rozprawa

---

²³ H. Gmiterek, *Związki intelektualne polsko-czeskie w okresie Odrodzenia (1526-1620)*, Lublin 1989.

²⁴ H. Barycz, *Dziejowe związki Polski z Uniwersytetem Karola w Pradze*, [w:] idem, *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*, Wrocław 1969 s. 7-32.

²⁵ S. Kot, *Un gesuita boemo patrocinatore delle lingue nazionali slave e la sua attività in Polonia e Lituania (1563-1572)*, „*Ricerche Slavistiche*” 1954, III, s. 79-98.

²⁶ R. Bugaj, *Michał Sędziwój (1566-1636). Życie i pisma*, Wrocław 1968.

S. Inglota i A. Nyrka o dwu czesko-polskich pracach poświęconych gospodarce rybnej²⁷.

W sferze zagadnień związanych z dziejami drukarstwa i książki zwrócić należy uwagę przede wszystkim na znakomity artykuł P. Buchwald-Pelcowej poświęcony znanemu drukarzowi czeskiemu, działającemu także w Polsce, Aleksandrowi Augezdeckiemu, zawarty w *Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. VIII (Wrocław 1972). Autorka zestawiała także komplet druków, jakie spod pras Augezdeckiego wyszły w Polsce. Dziejom drukarni Jednoty przywiezionej do Leszna w 1629 r. razem z drugą falą emigracji braci czeskich, wraz z wykazem jej druków, poświęciła swoje opracowanie A. Kawecka-Gryczowa²⁸. Wreszcie B. Nuska w obszernym artykule („Ze Skarbca Kultury” XVI, 1964, s. 132–186) przeanalizował polski wpływ na formowanie się czeskiej renesansowej oprawy książkowej, pokazując na daleko idącą współpracę polskich i czeskich introligatorów.

Badania nad kulturą artystyczną, poza drobnymi i rozproszonymi publikacjami dawniejszymi, doczekały się kilku wartościowych opracowań czołowych polskich historyków sztuki. J. Szablowski w obszernej rozprawie przekonująco dowiódł wpływu charakterystycznego dla Moraw typu wieży na architekturę południowej Polski²⁹. Podobną problematykę podjął przedwcześnie zmarły J. Ross w dwu studiach³⁰. Wspomnieć warto także o artykule A. Więcek, przedstawiającym aktywność utalentowanego malarza czeskiego Ezechiela Paritiusa z Litomyśla także na ziemiach polskich³¹.

Historyków polskich od dawna przyciągała jednak najwięcej problematyka reformacji i kontrreformacji i powiązań polsko-czesko-słowackich w tej mierze. Wspomnijmy tutaj tylko o dziś już przestarzałej, ale wartościowej ze względu na nagromadzony materiał źródłowy, pracy J. Łukaszewicza *O kościo-*

---

²⁷ S. Inglot, A. Nyrek, *Jana Dubraviusa i Olbrychta Strumieńskiego dzieła o gospodarce rybnej. Studium porównawcze*, w: *Studia z dziejów polskich i czechosłowackich*, t. I, Wrocław 1960, s. 249–282.

²⁸ A. Kawecka-Gryczowa, *Leszno – ośrodek wydawniczy Jednoty*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1964, IX, s. 217–269.

²⁹ J. Szablowski, *Ze studiów nad związkami artystycznymi polsko-czeskimi w epoce Renesansu i renesansem zachodniosłowiańskim*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1948, IX, s. 27–64.

³⁰ J. Ross, *Z dziejów związków artystycznych polsko-czeskich i polsko-słowiańskich w epoce Odrodzenia*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, nr 3–4; idem, *Więzi artystyczne Zachodniej Słowiańszczyzny w latach 1500–1650*, „Studia Renesansowe” 1963, III.

³¹ A. Więcek, *Ezechiel Paritius z Litomyśla i jego działalność na Śląsku i w Polsce*, „Časopis slezského Muzea” 1964, XIII, z. 1, s. 17–22.

łach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce, Poznań 1835. W nowszych czasach badania nad braćmi czeskimi kontynuował J. Śliziński. Opublikował on najpierw wiele pomniejszych studiów o braciach czeskich na Śląsku, w Małopolsce, Wielkopolsce, na Warmii i Mazurach, a także przyczynków biograficznych, by z czasem podsumować swoje dociekania w obszerniejszej pracy³². Zawarł tu biografie kilkunastu czołowych przedstawicieli emigracji czeskiej na tle stosunków religijnych w Polsce, uwzględniając przy tym trzy fale przybyśców: z połowy XVI w., pobiałogórską i XVIII-wieczną. W opracowaniu Ślizińskiego wydane też zostały cenne źródła do dziejów XVI-wiecznej emigracji czeskiej³³. Polskiej gałęzi Jednoty i jej roli w całokształcie reformacji w Polsce, z częstymi odniesieniami do sytuacji w Czechach poświęcił sporo uwagi H. Gmiterek. Na uwagę zasługuje zwłaszcza studium porównawcze o braciach czeskich i kalwinach³⁴. Do najważniejszych osiągnięć w badaniach nad Jednotą braci czeskich należy bez wątpienia monografia J. Dworzaczkowej *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku* (Warszawa 1997)³⁵. Autorka, od lat zajmująca się badaniami nad diasporą czeską w Wielkopolsce, przedstawiła w oparciu o krytyczne studia źródłowe, po raz pierwszy tak kompleksowo, losy braci czeskich od ich przybycia do Polski w 1548 r. do upadku ich gmin pod koniec XVII stulecia. Szczególną wartość mają przy tym ustalenia autorki odnoszące się do drugiej, pobiałogórskiej emigracji czeskiej, o której stan naszej wiedzy był do tej pory relatywnie mniejszy. Pokazuje przyczyny, dla których Jednota czesko-morawska po 1628 r. nie ulegała tak szybkiej, jak w przypadku pierwszej emigracji, asymilacji w środowiskach polskich, przedstawia mapę ośrodków, w których przybyścze z Czech osiadali oraz ludzi, którzy udzielali im schronienia. Nieco mniej uwagi autorka poświęciła osiągnięciom literackim i oświatowym egzulantów, ale sprawy te opracowane zostały stosunkowo dobrze we wcześniejszej literaturze (prace Jerzego Ślizińskiego, Łukasza Kurdybachy i in.).

Nie mniejsze zainteresowanie wzbudzały radykalne kierunki reformacji (zwłaszcza na Morawach) i ich kontakty z Polską. Największe zasługi położył na tym polu W. Urban, którego gruntowne badania w archiwach i bi-

---

³² J. Śliziński, *Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce (XVI-XVIII w.)*, Wrocław 1959.

³³ *Rękopisy braci czeskich*, wyd. J. Śliziński, Wrocław 1958.

³⁴ H. Gmiterek, *Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej (połowa XVI-połowa XVII w.)*, Lublin 1987 (w zestawieniu bibliograficznym także inne prace związane z tą problematyką).

³⁵ Por. rec.: H. Gmiterek, „Kwartalnik Historyczny” 1997, CIV, s. 88–90.

bliotekach Czech i Słowacji zaowocowały szeregiem nowatorskich, oryginalnych prac. Najważniejszą z nich jest, wydana niedawno także w przekładzie na j. niemiecki, książka *Studia z dziejów antytrynitaryzmu na ziemiach czeskich i słowackich w XVI-XVII wieku* (Kraków 1966). Prześledził w niej autor szczegółowo wszelkie przejawy myśli antytrynitarzkiej na terenie Czech i Słowacji, skrzętnie odnotowując losy przeciwników Trójcy, jak i reakcje ze strony Kościoła katolickiego i utrakwistycznego. Nie pominął tu także akcentów polskich. Kontaktom antytrynitarzy morawskich i słowackich z Polską poświęcił W. Urban odrębne studia³⁶. Roli anabaptystów morawskich w genezie polskiego arianizmu i późniejszym kontaktom obydwu kręgów religijnych poświęcili nadto uwagę inni autorzy piszący o wyznaniu braci polskich. Spośród nich wspomnę tylko o pracy S. Kota *Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych arianami* (Warszawa 1932).

W dziele rekatolizacji Czech dużą rolę odegrali duchowni z Polski. Problematyki tej dotyczą dwa szkice W. Urbana i L. Hajdukiewicza poświęcone Mikołajowi Kromerowi i Janowi Ponętowskiemu, opatom klasztorów na Morawach³⁷. W tym kontekście warto także odnotować interesujący artykuł W. Bobka o polskich koneksjach znanego czeskiego jezuita Bohuslava Balbina³⁸.

Odrębną dział stanowią badania nad życiem, działalnością i recepcją twórczości Jana Amosa Komeńskiego, które w samych Czechach zyskały miano „komeniologii”. Dorobek nauki polskiej jest tu szczególnie doniosły. Rezultaty wcześniejszych badań omówione zostały w artykule K. Mrozowskiej i J. Dybiec *Jan Amos Komeński w Polsce. Działalność – recepcja – przegląd badań* („Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” XVIII, 1974), co zwalnia mnie od szczegółowego ich omawiania na tym miejscu. Do najważniejszych publikacji nowszych zaliczyć należy tom zbiorowy *Komeński a współczesność* pod red. T. Bieńkowskiego (Wrocław 1977) oraz samego już T. Bieńkowskiego *Komeński w nauce i tradycji* (Wrocław 1980).

---

³⁶ W. Urban, „Calendarium” kontaktów anabaptystów morawskich z Rzeczypospolitą, „Studia Historyczne” 1966, IX, z. 1/2; idem, *Rola Moraw w rozwoju środkowoeuropejskiego antytrynitaryzmu*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, ser. 3, t. I, Warszawa 1968; idem, *Łukasz Delfin, polski antytrynitarz na Morawach w połowie XVI w.*, „Przegląd Historyczny” 1961, LII, z. 4; idem, *Andreas Fischer – ein radikaler Anabaptist und Spiritualist aus der Slowakei*, [w:] *Der deutsche Bauernkrieg und Thomas Müntzer*, Leipzig 1976.

³⁷ W. Urban, *Mikołaj Kromer, opat welehradzki*, „Sobótka” 1977, XXXII, nr 3; L. Hajdukiewicz, *Jan Ponętowski – opat hradyski, bibliofil i miłośnik sztuki*, „Roczniki Biblioteczne” 1970, XIV.

³⁸ W. Bobek, *Bogusława Balbina związki z Polską*, „Ruch Słowiański” 1930, nr 19.

Inne kręgi tematyczne rzadziej trafiały na warsztat badaczy polskich. S. Russocki, historyk niedawno zmarły, w swoim francuskojęzycznym, zwiększonym, ale erudycyjnym studium, zajął się porównaniem kultury politycznej i prawnej w Polsce i Czechach u progu czasów nowożytnych, roztaczając przed historykami, zwłaszcza historykami prawa, szerokie horyzonty penetracji badawczej. Okazuje się przy tym, że zwłaszcza w początkach XVI w. wzajemne infiltracje były tu ciągle jeszcze nader żywe³⁹. Do zachowanych źródeł z zakresu piśmiennictwa podróżniczego nawiązał A. Sajkowski, zatrzymując się nad epizodem z 1604 r., gdy przez Czechy przejeżdżał orszak podążających na Zachód książąt Radziwiłłów⁴⁰. Przyczynek do związków edukacyjnych polsko-czeskich wniósł też H. Gmiterek, publikując w „Folia Historica Bohemica” krótki artykuł o kilkunastu przybyszach z ziem Korony czeskiej w Akademii Zamojskiej⁴¹. Problematyce edukacyjnej poświęcone też zostały trzy polskojęzyczne studia autorów czeskich (J. Pánek, J. Schulz, J. Burešová), opublikowane w tomie pokonferencyjnym przygotowanym w związku z 400 rocznicą powołania Akademii Zamojskiej. Dotyczyły one praskiego środowiska akademickiego w XVI–XVIII stuleciu oraz szkolnictwa na Morawach i Akademii w Ołomuńcu.⁴²

W 1995 r. ukazała się interesująca monografia M. Plewczyńskiego, poświęcona strukturze narodowościowej armii polskiej w latach 1500–1574. Warto zauważyć, że przybyszom z Czech i Moraw na służbie polskiego króla Autor poświęcił sporo uwagi, przywołując znaczną liczbę nazwisk Czechów w wojsku polskim oraz przejawom ich bojowej aktywności w licznych wówczas kampaniach wojennych⁴³. W konkluzji stwierdza, że wojskowa pomoc czesko-morawska przeciwko Moskwie i zakonowi krzyżackiemu, a polska przeciwko Turcji i Habsburgom, były znaczącymi krokami na drodze do stworzenia trwałego sojuszu wojskowego. Rezultatem tego było też pozostawienie śladów w polskiej terminologii wojskowej pierwszej połowy XVI w., nie wolnej od licznych bohemizmów.

---

³⁹ S. Russocki, *La culture politique et juridique en Pologne et en Bohème au seuil des Temps Modernes. Position du problème*, „Acta Poloniae Historica” 1996, 73, s. 5–12.

⁴⁰ A. Sajkowski, *Radziwiłłów w podróży edukacyjnej na Zachód „przystanek czeski” (1604)*, „Pamiętnik Słowiański” 1994, 44 [druk: 1996], s. 95–100.

⁴¹ H. Gmiterek, *Studenti ze zemi České korony na Zamojské akademii*, „Folia Historica Bohemica” 1997, 18, s. 167–172.

⁴² *W kregu akademickiego Zamościa*, red. H. Gmiterek, Lublin 1996.

⁴³ M. Plewczyński, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995, s. 136–158.

Przedstawione omówienie nie uwzględnia różnego rodzaju przyczynków, publikacji mało oryginalnych i wtórnych. Należy przyznać, że na tle osiągnięć zwłaszcza historiografii czeskiej w badaniach nad stosunkami czesko-polskimi dorobek badaczy polskich nie przedstawia się – może poza problematyką reformacji – nazbyt okazale. Nauka czeska od dawna podejmowała znacznie szerszy zakres zagadnień politycznych, gospodarczych, społecznych czy kulturalnych⁴⁴. Biorąc zatem pod uwagę, iż całe rozległe obszary badawcze nie były penetrowane przez uczonych polskich bądź też problematyka została ledwie rozpoznana, można sformułować niektóre przynajmniej postulaty badawcze. Z pewnością należałoby do nich zaliczyć:

- wpływ konfliktów między monarchią i stanami w Czechach na stanowiska i opinie szlachty polskiej wobec Habsburgów;
- Polska, Czechy (i Słowacja) wobec niebezpieczeństwa tureckiego w Europie XVI–XVII stulecia;
- porównawcze studia rozwoju wsi i miast na interesujących nas obszarach i określenie, na ile procesy tu zachodzące miały charakter autonomiczny, na ile zaś przebiegały pod wpływem wzajemnych uzależnień;
- zagadnienie kontaktów handlowych między Polską i Czechami w XVI–XVIII w.;
- migracje Czechów do Polski i ludności z Polski na południe od Karpat;
- udział Polaków w procesach rekatolizacji ziem czeskich w XVII i XVIII w.;
- związki kulturalne polsko-czeskie w XVII i XVIII w., w tym zwłaszcza obecność książki polskiej w Czechach i czeskiej w Polsce;
- pogłębione studia nad edukacją młodzieży polskiej na terenie Czech oraz Czechów w Polsce; nie chodzi przy tym tylko o odnotowanie samej frekwencji, ale określenie wpływu studiów na rozwijanie się modelu formacji kulturowej i jej oddziaływania na kształtowanie się świadomości narodowej;
- obraz sąsiada i czynniki nań wpływające;
- Czesi wobec walki Polaków o zachowanie niepodległości w XVIII w. i echa rozbiorów Polski.

---

⁴⁴ Powojenne badania czeskie w tym zakresie omówił J. Macurek, *Czesi a Polacy w przeszłości. Stan badań po r. 1945 i postulaty na przyszłość*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, LXVII, s. 328–348; por. też omówienie publikacji z lat 1970–1975 [w:] *Dawna świadomość historyczna w Polsce, Czechach i Słowacji*, red. R. Heck, Wrocław 1978 s. 135–164.

Powyższe problemy badawcze, w moim przeświadczeniu ważne i zasługujące na dogłębniejsze podjęcie, stanowią tylko wstępną propozycję, konkretnych tematów można by z pewnością sformułować znacznie więcej. Ważne jest jednak przede wszystkim to, by proces usuwania zapóźnień we wzajemnym poznaniu i rozumieniu się narodów słowiańskich został wreszcie na szerszą skalę rozpoczęty.

Early Modern Times in Polish Historical Studies of Czech History and Polish-Czech Relations

Both Habsburg rule over the Czech lands (1526) and – after the Battle of the White Mountain – the loss of Czech state sovereignty, were reflected in Polish studies on Czech history. In principle the Czech lands were perceived as a part of Habsburg Monarchy. Thus previous Polish interest in Czech history and Polish-Czech relations in the 16th-18th centuries was limited and fragmentary. In consequence, it still lacks multilevel synthesis of Czech history and Polish-Czech relations in early modern times. As far as political history is concerned scholars usually focus on three groups of research problems: 1) the role and place of Czechs during the period of three free elections, 2) Czech uprising of 1618 and its Polish context, and 3) the Siege of Vienna. Better represented are Polish-Czech cultural relations, e.g. bilateral linguistic and literary influences, school and education contacts (Komenski), print book circulation, merging of Polish and Czech artistic currents and trends, religious impact of reformation and counter-reformation. Yet, there are still unacknowledged research problems that are worthy of interest.